

LA CONSTRUCCIÓ DISCURSIVA DEL TERRORISTA BASC¹

Ibai Atutxa

Doctorand a la Universitat de València

Universitat de València

ibaiatutxa@hotmail.com

Cita recomanada || ATUTXA, Ibai (2011): "La construcció discursiva del terrorista basc" [article en línia], 452ºF. *Revista electrònica de teoria de la literatura i literatura comparada*, 5, 63-73, [Data de Consulta: dd/mm/aa], < <http://www.452f.com/index.php/ca/ibai-atutxa.html> >

Il·lustració || Gabriella D'Alessandro

Traducció || Rafel Marco

Article || A petició | Publicació: 07/2011

Llicència || Reconeixement-No comercial-Sense obres derivades 3.0 de Creative Commons

Resum || Aquest article tracta de proporcionar algunes claus per intentar entendre la construcció de l'Estat espanyol i la del terrorista basc proscrit. Els discursos institucionals de l'Estat, com ara el plan ZEN (1983), l'anàlisi d'Ararteko (2009) o la pàgina web antiterrorista de l'Ertzaintza (2011) esdevenen eines indispensables per a la construcció de la comunitat. Aquests textos porten a una interpretació de la disciplina, el poder sobirà i l'administració governamental a través de les estratègies de subjec(tiva)ció que fan del proscrit un *Homo Sacer*.

Paraules clau || Estat | Terrorisme | Homo Sacer | Subjec(tiva)ció | Michel Foucault | Giorgio Agamben.

Summary || This article attempts to provide some keynotes in trying to understand the construction of the Spanish State and it's Basque terrorist outlaw. The Nation State's institutional discourses such as the ZEN plan (1983), Ararteko's analysis (2009) or Ertzaintza's antiterrorist website (2011) become indispensable tools for the community's construction. These texts lead to an interpretation of discipline, sovereign power and governmental management through the subjec(tifica)tion technologies that build the outlaw as *Homo Sacer*.

Keywords || Nation State | Terrorism | Homo Sacer | Subjec(tifica)tion | Michel Foucault | Giorgio Agamben.

The police [...] the ignominy of such an authority, [...] -this ignominy lies in the fact that in this authority the separation of lawmaking and law-preserving violence is suspended. If the first is required to prove its worth in victory, the second is subject to the restriction that it may not set itself new ends. Police violence is emancipated from both conditions (Benjamin, 2007, 286)

0. Introducció. Un marc més ample

La introducció del marc teòric per fer un anàlisi sobre la violència i els estudis culturals ens força, en primer lloc, a definir el concepte de violència en aquest article. Per això, comencem aquesta introducció del marc teòric amb el qüestionament de Jacques Derrida sobre el valor donat a l'essència del llenguatge i sobre la idea del significat singular o polisèmic: «germinación, diseminación. No hay primera inseminación. [...] La inseminación “primera” es diseminación. Huella, injerto cuyo rastro se pierde» (Derrida, 2007: 453). L'objectiu és mostrar la poca precisió d'aquesta petjada, o almenys, ajudar en aquest propòsit. Per assolir-lo, fem un passeig per la difusió de les diferents anàlisis dels estudis culturals i la violència. Aquí, presento unes quantes propostes que no es tracten en aquest article, però que poden aportar lectures noves i transformadores del text, per construir un marc que sigui més obert².

Del llibre *Keywords*, escrit per Raymond Williams el 1976, ens interessa l'entrada «violència». Ens pot ser especialment útil per recordar que quan ens referim a violència física, la paraula violència s'utilitza només per parlar de la violència no autoritzada: «the violence of a “terrorist” but not, except by its opponents, of an army, where “force” is preferred and most operations [...] are described as “defense”» (Williams, 1983: 329). Algunes propostes de lectura postcoloniales, com ara la ben coneguda *Critique of Postcolonial Reason*³ de Gayatri C. Spivak, es refereix a la violència epistèmica com a l'eina principal del projecte imperialista. Les ideologies forasteres i les ciències socials, imposades violentament com a veritats absolutes, construeixen un sistema epistèmic en el qual els subjectes colonials signifiquen el jo com gairebé un mateix, però sempre enfront de l'altre (Spivak, 2010: 207, 216). Per acabar la introducció, s'ha de comprendre el lloc que té la violència en els estudis bascs. En una crítica que Imanol Galfarsoro fa de la mateixa democràcia, ens recorda que la corrupció, la violència, la discriminació, la tortura o la injustícia són part de la mateixa estructura de la democràcia (Galfarsoro, 2008: 57). Finalment, la introducció del marc teòric portarà al treball en els estudis bascs de Joxe Azurmendi, en particular aquest:

Ez dut biolentzia kondenatu egiten. Hautu ez biolentzia da neurea, halere, berdin da zergatik, eta biolentziarik ez dut praktikatzeko. Zein Estatuk eta San Pedrok esjitu behar dit, eta demokrata bada are gutxiago, neure

NOTES

1 | Aquest article es basa en una ponència llegida a una conferència organitzada per la Universitat d'Albany l'any 2011 sota el títol *The Outlaw. Trespass, Disfigurement, Domestication*. L'article es va escriure gràcies a la beca predoctoral atorgada pel govern basc.

2 | La introducció d'aquest marc; la disseminació d'aquest text també ens porta al següent número de 452^oF. El tema del proper número és «Violència i representacions de la identitat a l'Amèrica Llatina» i podem entendre aquest text com un rastre que ens conduirà a aquest monogràfic i viceversa. Proposo entendre, doncs, aquest article com l'empelt d'un text original.

3 | En aquest article utilitzem la traducció espanyola que va ser publicada per Akal l'any 2010.

hautu hori beste guztientzat ere zilegizko bakarra kontsideratzea?
(Azurmenid, 1999: 100-101)

NOTES

4 | En aquest article utilitzem la traducció espanyola que va ser publicada per Siglo XXI l'any 2009.

1. Foucault i Agamben

En aquest article, seguiré el proscrit, afí a l'homo sacer d'Agamben, a través del triangle sobirania-disciplina-governabilitat. Ho faré mitjançant el cas paradigmàtic de la subjec(tiva)ció de la figura del terrorista basc dins de l'estructura de l'Estat espanyol; per tal de comprendre com els diferents discursos interactuen avui dia per crear les comunitats geopolítiques i els problemes que d'això se'n deriven. Per comprendre l'homo sacer d'Agamben, considerem el camp de concentració, no com una mena de fet històric o una anomalia del passat, sinó com els nomós de l'actual espai polític (Agamben, 1998: 3). En altres paraules, totes les societats occidentals basen la seva estructura en el camp de concentració. Aquesta societat estableix el límit de qui són els homo sacri (els sagrats), els proscrits a qui se'ls han revocat els drets i que poden ser morts per qualsevol, però no poden ser sacrificats. L'estat d'excepció resultant, i no un contracte social (com es podria creure), serà la base del poder sobirà. El sobirà produeix aquest cos biopolític, anomenat homo sacer, que habita aquest estat d'excepció que es coneix políticament parlant com a vida nua (nuda vita). Entendre això com la gran passa de la sobirania ens dona les primeres eines per a la nostra aproximació teòrica. L'homo sacer és una condició política tan estesa que és part de cadascú de nosaltres (Agamben, 2006: 137-176). En conseqüència, cada cop que trobem aquest estat d'excepció de la vida nua, estem, virtualment, essent testimonis d'un camp de concentració. El poder sobirà i els camps de concentració resulta que són sota la mateixa narració des de bon començament. Foucault també ens recorda que la connexió entre una societat sobirana, una societat disciplinada i una de la governabilitat no és de substitució, sinó de la construcció d'un triangle: un triangle de sobirania-disciplina-governabilitat que té el control de la gent com a objectiu i els dispositius de seguretat com una presència constant (Foucault, 1999: 194). Amb aquest article tancaré el triangle sobirania-disciplina-governabilitat, i obriré el camí a la interpretació de la subjec(tiva)ció del terrorista basc com una construcció del proscrit.

2. Primer costat del triangle: La disciplina i el pla ZEN

A *Discipline and punish*,⁴ veiem que la disciplina demana l'especificació d'un lloc heterogeni tancat en si mateix (Foucault, 2009: 145). Podem veure-ho quan considerem el títol del pla de seguretat estatal, publicat l'any 1983 pel Govern espanyol: el pla

ZEN⁵. L'acrònim ZEN vol dir Zona Especial Norte (Zona Especial Nord) i fa referència només a «la realidad y peculiaridades del País Vasco y Navarra» (D.S.E., 1983: 106). Aquest pla de seguretat estatal se centra en «la problemática que en todo el Estado plantea la seguridad ciudadana» (D.S.E., 1983: 106). Podem començar per aclarir la qüestió de la subjec(tiva)ció del proscrit basc. Com podem veure, aquest pla de seguretat disciplinari considera la definició i la construcció de la comunitat basca, i unifica la idea de la imposició d'un territori tancat i la de la seguretat dels ciutadans. Com sostenia Homi K. Bhabha, quan un estat crea els seus límits donant importància a les diferències, aquestes no tan sols tindran lloc fora de les fronteres, sinó també a dins. Conseqüentment, per crear la idea d'unió entre la gent, aquesta amenaça o perill necessari és dins de les fronteres (Bhabha, 2008: 215). El pla ZEN mostra com les tècniques disciplinàries de la policia aixequen aquesta comunitat estatal interior amb la construcció de la diferència pel que fa al grup unitar.

Seguint el text de Foucault, un territori tancat permet la disciplina del subjecte, la qual cosa implica transformar els grups confusos, inútils i perillosos en multiplicitats ordenades. Això requereix, i és precisament el que passa, definir l'individu com a individu i les multiplicitats com a multiplicitats en un esquema de comportaments (Foucault, 2009: 152-153). El pla ZEN aconsegueix crear aquest esquema a través de la construcció i la socialització de la figura del terrorista basc proscrit. Comença per establir una característica del terrorista en la més pura essència de la identitat basca: «una política de incomprensión hacia esta zona y las peculiaridades del carácter vasco, activaron un grupo revolucionario» (D.S.E., 1983: 118). Continua després amb l'ús d'aquestes particularitats per fer possible la definició i la identificació de l'individu perillós: «desconfie especialmente de las personas jóvenes, sobre todo si visten anorak oscuro, pantalón vaquero, zapatillas deportivas y bolsa de deportes» (D.S.E., 1983: 124). El grup de risc esdevé obvi, com diria Mitchell Dean «there are only 'at risk' groups or high- and low-risk groups. [...] Risk is a continuum rather than a clear break. Risk is, in this sense, never completely evaporated. [...] There are, it is true, sub-populations to be targeted, but the entire population remains the primary locus of risk» (Dean, 2007: 167). El pla ZEN, per tant, defineix el risc, recordant-nos que «se desconoce el porcentaje de población vasca que simpatiza con ETA y con los partidos abertzales» (D.S.E., 1983: 113). Tothom dins de la Zona Especial Nord viu en aquest contínuum de risc que està relacionat amb el terrorista proscrit. Tothom és un terrorista en potència. Al final, aquest, diguem-ne, «risc» realment no existeix fora d'una fórmula per ordenar la realitat.

Tot i que no ho exploraré en profunditat⁶, per raons d'espai, és important ressenyar l'altra cara de la construcció d'aquest triangle.

NOTES

5 | El pla ZEN va ser publicat l'any 1983 pel Ministeri d'Interior. Alguns capítols van ser declarats anticonstitucionals, però les idees, com llegirem després, són tan vives en la política d'ara com ho eren llavors.

6 | Aquest article es basa en un llibre que estic escrivint amb el títol provisional de «La nació per sobre del cànon». Les limitacions de llargada d'aquest article no ens deixen aprofundir en aquest aspecte, però diria que aquestes posicions són les dues cares d'una mateixa moneda.

Això és, en resum, que el discurs essencialista hegemònic basc és narra amb les mateixes eines que el pla ZEN. Duent a col·lació les propostes de Spivak, trobem en aquesta cara de la moneda una estratègia similar a la de la representació de l'informador nadiu. I d'aquesta manera el discurs basc construeix un subjecte que és *gairebé* això mateix, però sempre enfront de l'altre. Comencem a veure que les hegemonies nadiues i els axiomes imperialistes són còmplices, i ens fem una idea més completa de la idea de la domesticació del subjecte basc subordinat.

3. Segona cara del triangle: La disciplina, el poder sobirà i el pla ZEN

Per tal de donar el pas de la disciplina a la sobirania, primer hem de considerar la relació i la diferenciació entre els homo sacri i la gent integrada en l'ordre legal. El pla ZEN mostra com una necessitat urgent «el movimiento paulatino de la consideración del terrorista como delincuente político a vulgar criminal» (D.S.E, 1983: 110). Aquesta despolitització i desideologització ens porta al nucli de la biopolítica. Seguint l'obra de Foucault, Agamben defineix la biopolítica com la creixent implicació de la vida natural de l'home en els mecanismes i els càlculs del poder (Agamben, 2006: 155). Francisco Vázquez afirma que amb les polítiques antiterroristes, la biopolítica se subordina al poder sobirà. Als «terroristes» se'ls nega la possibilitat de ser jutjats per la llei i ja no són subjectes jurídics: esdevenen enemics biològics que amenacen la vida de tothom a l'estat (Vazquez, 2005: 89). És a dir, convertits en «delinqüents comuns», els bascos passen a ser enemics potencials de tot l'Estat. Ser una probable amenaça contínua per a la vida els desqualifica com a ciutadans (Foucault, 2009: 106). Žižek descriu la biopolítica com la política de la por: «con la administración especializada, despolitizada y socialmente objetiva, [...] el único modo de introducir la pasión en este campo, de movilizar activamente a la gente, es haciendo uso del miedo» (Žižek, 2009: 56). El discurs del terrorista proscrit constitueix una amenaça per a tots els ciutadans de l'Estat espanyol. No hi ha política ni ideologia, només por.

Tornem un altre cop a l'homo sacer que hem explicat al principi, però ara amb una idea més completa de la creació de la comunitat de l'estat: el terrorista basc proscrit esdevé la persona maleïda que el només amagat de la nació moderna necessita. Una vida amb què qualsevol pot acabar, però que no pot ser sacrificada. Qualsevol basc pot ser (i en essència ho és) el cos biopolític que amenaça la vida. Fonamentat en aquesta raó, l'estat d'excepció és necessari i es justifica. El sistema geopolític sencer de l'Estat espanyol està articulats al seu voltant. Aquesta és exactament l'estructura d'un camp

de concentració. L'eufemisme «Special northern area» (Agamben, 2006: 31) es correspon amb l'estat d'excepció habitat per l'homo sacer i és amagat sota el desideologitzat grup de risc del «sempre-potencial-terrorista-basc». Per tant, el subjecte terrorista és una base necessària per a l'Estat espanyol, en tant que el terrorista-delinqüent-comú amenaça la vida de tothom (Agamben, 2006: 107). La societat basca, potencialment criminal en essència, no està de fet fora de la llei, sinó al mateix centre (Foucault, 2009: 308).

Aquesta postura de l'homo sacer està tan estesa que es pot trobar en tots els cossos biopolítics dels ciutadans: com passa amb el risc, és un contínuum que mai desapareix. Per entendre la seva creació són crucials les *ciències de la psicologia*. Foucault i els anglofoucaultians (Vazquez, 2005: 89) han treballat extensament en els vessants del risc i en la importància de les ciències de la psicologia sobre ells. Nikolas Rose sosté que quan el pensament psicològic s'involucra en la qüestió del risc, identifica els problemes en potència, i així, les solucions sempre seran preventives i basades en estratègies profilàctiques. La idea de «normalitat» es basa a localitzar possibles perills, i depèn de les decisions variables preses sobre el que és un ésser arriscat (Rose, 1998: 94-95). En les diferents activitats psicològiques portades a terme per les forces disciplinàries, com ara la Guardia Civil, podem llegir una ampla classificació dels homini sacri. Per donar un exemple, la consulta realitzada pel Centre d'anàlisi i prospectiva de la Guardia Civil (2010) conclou que ETA i la kale borroka són només un d'una llarga llista. Entre d'altres, podem trobar classificacions proscriutes, com ara «la immigració i la relació que això té amb la seguretat dels ciutadans», «les drogues i els grups de drogoaddictes», «els perills globals», «el terrorisme islàmic» i «els maltractaments». Arribem doncs a la cruïlla entre disciplina, sobirania i governabilitat neoliberal.

4. El tercer costat del triangle: Disciplina, poder sobirà, governabilitat, el pla ZEN i més enllà

En l'anàlisi de la relació entre liberalisme i neoliberalisme, Foucault parla sobre mutació. Això és, si una de les claus principals del liberalisme és que hom sempre governa massa, doncs el neoliberalisme és l'optimització d'això, més que no pas un trencament (Foucault, 1999a: 210). Quan un govern liberal es debat entre el risc de governar massa o no governar prou, la seva completa ambivalència esdevé evident. La creació de «subjectes lliures» i de la llibertat per a individus autònoms esdevé una condició de sotmetiment. Al subjecte només se li dóna una via per actuar lliurement, i aquesta llibertat està regida pels sistemes de dominació fins que el subjecte prova que pot usar aquesta «llibertat» d'una manera responsable. El sotmetiment i

la subjec(tiva)ció són la mateixa cosa (Dean, 2007: 164-165; Rose, 1998: 69). En el neoliberalisme, aquesta relació entre sotmetiment i subjec(tiv)ació del liberalisme està optimitzada. Això ens porta a la construcció de la dominació i la subjectivitat. A més, les estratègies neoliberals porten les seves tècniques de govern pròpies per establir una mena de distància entre les institucions polítiques i els agents socials, sempre sota la sospita de governar massa.

Conseqüentment, la responsabilitat d'articular les «veritats» sobre les amenaces biopolítiques de les categories del terrorisme corresponen als acceptats com a experts. Entrant en el segle XXI, el «sempre-potencial-terrorista-basc» es trasllada a figures i estadístiques: «the expert embodying neutrality, authority and skill in a wise figure, operating according to an ethical code 'beyond good and evil' has become so significant in our society» (Rose, Miller, 2008: 68). Aquest discurs de la veritat provoca més sotmetiment del ciutadà actiu, ja que funciona sota la il·lusió del discurs autònom (separat de l'estat). Això és fonamental per a la «llibertat» de l'individu (Rose, 1991: 256) i s'anomena «governamentalització de l'estat». És a dir, l'expansió dels aparells de control, com ara quan la raó i les tecnologies per desenvolupar el dret polític es transformen mitjançant les *ciències de la psicologia* amb la creació i l'explicació de la veritat (Rose, 1991: 5). En altres paraules, l'educació de la conducta. Žižek explica, «soy libre de elegir siempre que elija correctamente, de modo que lo único que puedo hacer es realizar es el gesto vacío de pretender realizar libremente aquello que me viene impuesto» (Žižek, 2007: 75).

Les estratègies governamentals de control comencen per la lluita política i ideològica i adopten la forma d'axiomes irrefutables. L'ús d'estadístiques permet que aquesta informació sigui «objectiva». Creen un discurs on la realitat és un objecte estable, mòbil, comparable, combinable i comprensible. El discurs també crea llibertats que es basen en riscos calculats (Rose, Miller, 2008: 65-69). Per exemple, un informe escrit per Ararteko⁷ el 2009, mostra amb precisió el canvi de rumb del pla ZEN cap a l'ús d'aquestes estratègies per a la creació de perfils perillosos. El text tracta, repetidament, de demostrar-ne l'objectivitat i la veritat del discurs: «los datos son los que son y, dentro de los márgenes de error de los estudios sociológicos, incuestionables» (Ararteko, 2009: 371). És més, intenten definir una vegada i una altra el grup de risc i l'amenaça biopolítica que això suposa: «la victimación terrorista producida y que se está produciendo en la CAPV [...] la victimación causada por ETA, fundamentalmente respecto de lesiones a la vida, la integridad física y la libertad» (Ararteko, 2009: 40). Finalment, podem llegir un cop més la construcció del concepte del terrorista individual, com un risc potencial i constant:

NOTES

7 | Ararteko, «Herriaren defendaitzailea/Defensoría del pueblok» es defineixen així: «Es la Defensoría del Pueblo u Ombudsman del País Vasco. [...] El Ararteko es el alto comisionado del Parlamento Vasco para la defensa de los derechos de las personas en relación con las actuaciones y políticas públicas de las administraciones públicas de la Comunidad Autónoma del País Vasco. [...] El Ararteko es una institución independiente e imparcial» (Ararteko, 2011: web).

El resumen de los perfiles sociodemográficos de las respuestas de los escolares, agrupados en tres grandes bloques, cabría concretarse en estos términos: las posturas están más claras y definidas cuando se trata de posicionarse ante los apoyos o justificaciones hacia ETA. [...] el Factor I: las acciones de ETA y las de la kale borroka son buenas para Euskadi, el terrorismo se justifica en ocasiones, y los derechos humanos de los presos de ETA deben ser respetados. Están más de acuerdo ante estos supuestos los chicos, quienes estudian en centros públicos, quienes cursan sus estudios en el modelo D y los que viven en Gipuzkoa, sin que la edad y el curso en el que se encuentran sea, por el contrario, diferenciador. Los que menos de acuerdo están con esta posición son los que siguen el modelo A, las chicas y quienes residen en Bizkaia. (Ararteko, 2009, 379)

La governabilitat és, per tant, una optimització de la construcció del territori tancat, la creació d'esquemes de comportament, l'establiment d'un contínuum de risc, la desideologització de la batalla política, la imposició del risc biopolític que amenaça cada ciutadà i l'homo sacer que pot ser mort, però no sacrificat. Totes aquestes coses s'encarnen, una vegada més, en el «sempre-potencial-terrorista-basc».

Podem combinar això amb un altre fonament de les societats neoliberals, això és, amb la creació de l'anomenat subjecte «actiu» i «lliure», que segueix certes condicions ètiques i morals (Vazquez, 2003: 97). La moral, el bon comportament i l'individu acceptable que resulten d'aquelles estadístiques constitueixen el marc de comportament per al subjecte autònom lliure. El lloc web de l'Ertzaintza (2011: web) contra la violència terrorista, una vegada més segueix el camí del pla ZEN en la creació del subjecte «sempre-potencial-terrorista-basc», però amb un matís important: la responsabilitat i la llibertat per identificar el subjecte terrorista en el segle XXI se li atorga al ciutadà. El ciutadà de la zona especial del nord, definit com una amenaça biopolítica per tothom, és precisament qui ha d'identificar i denunciar cadascuna de les característiques que el defineixen. El ciutadà ha de reconèixer, amb responsabilitat, els sospitosos i trucar la policia. El ciutadà carrega amb el sentiment de risc i de paranoia. Culpable fins que no es demostrï el contrari.

Sempre sota sospita, el grup de risc és sempre culpable; sempre es pot ser un terrorista, sempre repetint la lògica de l'homo sacer proscrit per a la construcció de la comunitat de l'Estat espanyol.

Bibliografía

- AGAMBEN, Giorgio (2006): *Homo sacer, el poder soberano y la nuda vida*, Valencia: Pretextos.
- (1998): «¿Qué es un campo?» in *Artefacto. Pensamientos sobre la técnica*. nº2, 51-55.
- ARARTEKO (2011): *Qué es Ararteko?* [2011/03/24] ≤ http://www.ararteko.net/s_p_9_final_Principal_Listado.jsp?seccion=s_fdes_d4_v1.jsp&codbusqueda=1&language=es&codResi=1&codMenuPN=1&codMenuSN=4&codMenu=5&layout=s_p_9_final_Principal_Listado.jsp ≥
- ; INSTITUTO VASCO DE CRIMINOLOGÍA (2009): *Atención institucional a las víctimas del terrorismo en Euskadi*, Vitoria-Gasteiz: Ararteko defensoría del pueblo.
- AZURMENDI, Joxe (1999): *Euskal Herria krisian*, Donostia: Elkarlanean.
- BENJAMIN, Walter (2007): «Critique of violence» in Demetz P. (ed) *Reflections. Essays, Aphorisms, Autobiographical Writings*, New York: Schocken Books.
- BHABHA, Homi K. (2008): *The location of culture*, London: Routledge.
- CENTRO DE ANÁLISIS y PROSPECTIVA (2010): *Notas*, [2011/03/24] ≤ <http://www.guardiacivil.org/quesomos/organizacion/organosdeapoyo/gabinete/cap/nota01-28.jsp#p> ≥
- DEAN, Mitchell (2007): *Governmentality, power and rule in modern society*, London: SAGE Publications.
- DERRIDA, Jacques (2007): *La diseminación*, Madrid: Fundamentos.
- DIRECCIÓN DE LA SEGURIDAD DEL ESTADO, *Ministerio del interior (1983): Plan zona especial norte*, Madrid: Gobierno de España.
- ERTZAINZA (2011): *Web antiterrorista*, [2011/03/24] ≤ <http://www.ertzaintza.net/public/wps/portal/antiterrorista> ≥; Eusko Jaurlaritzaz.
- FOUCAULT, Michel (2009): *Vigilar y castigar, nacimiento de la prisión*, Madrid: Siglo XXI.
- (1999): «La 'gubernamentalidad'» in *Estética, ética y hermeneútica, obras esenciales Vol III*, Barcelona: Paidós. 175-199.
- (1999a): «Nacimiento de la biopolítica» in *Estética, ética y hermeneútica, obras esenciales Vol III*, Barcelona: Paidós. 209-217.
- GALFARSORO, Imanol (2008): *Subordinazioaren kontra*, Iruña: Pamiela.
- ROSE, Nikolas (1998): *Inventing our selves, psychology, power, and personhood*, Cambridge: Cambridge University press.
- (1991): *Governing the soul, the shaping of the private self*, London: Routledge.
- ; MILLER, Peter (2008): *Governing the present, administering economic, social and personal life*, Cambridge: Polity press.
- SPIVAK, Gayatri C. (2010): *Crítica de la razón poscolonial. Hacia una historia del presente evanescente*, Madrid: Akal.
- VAZQUEZ, Francisco (2005): «'Empresarios de nosotros mismos'. Biopolítica, mercado y soberanía en la gubernamentalidad neoliberal» in Ugarte J. (Ed.) *La administración de la vida*, Valencia: Anthropos. 73-103.
- WILLIAMS, Raymond (1983): *Keywords. A vocabulary of culture and society*, New York: Oxford University press.
- ŽIŽEK, Slavoj (2009): *Sobre la violencia. Seis reflexiones marginales*, Barcelona: Paidós.
- (2007): *En defensa de la intolerancia*, Madrid: Ediciones Sequitur